
*С.В. Сторожук,
кандидат філософських наук,
асистент кафедри Національного аграрного університету*

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “НАЦІЯ” В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ХХ ст.

Нація належить до одного з найскладніших витворів людського співжиття, природу та сутність якої науково збагнути дуже важко. Зумовлене це явище великим динамізмом. Витоки наукового підходу до тлумачення національних питань мають подекуди випадковий, а не систематичний характер, при цьому часто переважають імпровізація та інтуїція. У свою чергу, складність та невизначеність даного феномена в поєднанні з сучасними соціально-політичними процесами зумовлює актуальність ще одного звернення до проблеми визначення поняття “нація”. Останньому присвячували свої праці і визначні зарубіжні (Е.Гелнер, К.Дойч, Е.Ренан, Е.Сміт, Е.Хобсбаум, Е.Шилз, К.Гірц, Дж.Фішмен та ін.), і українські (Д.Донцов, В.Липинський, В.Старосольський, С.Рудницький та ін.) дослідники.

Актуалізація національної проблеми, спричинена піднесенням національних рухів, що відбулися у ХІХ ст., породила неабияку кількість концепцій і методологічних підходів, відповідно і до обґрунтування визначення поняття “нація”. Одні вважають “націями великі, міцні спільноти, що виникли історично в процесі тривалого розвитку і тривають у процесі безперервного руху та змін” [3, 503], інші – територіально означену спільноту людей, що “поділяють певний варіант модерної культури та яких пов’язує між собою сильне почуття єдності та солідарності; спільнота відзначена чіткою, історично закріпленою свідомістю національної ідентичності, яка має або прагне мати власне політичне самоврядування” [7, 544]. Досить цікавим і ґрунтовним є таке визначення: “Нація – це велике скупчення людей, які внаслідок своєрідних культурних надбань, особливо в літературі, мистецтві та науці, чи в ділянках політики, витворили самобутню загальну спільноту, яка передається через покоління в покоління і, головним чином, виявляється у спільній мові, спільних рисах вдачі, спільних звичаях, а також у дуже розвиненому почутті національної спільності” [1, 74]. Неоднозначність наведених визначень поняття “нація” викликана, по-перше, регіональними та історичними відмінностями націоналізму (націоналізм західного та східного типу, старі та нові нації), по-друге, тим, що значна кількість схоластичних суперечок навколо таких термінів, як, наприклад, “культура”, “етнос”, “нація”, “державна” “політика” і т.д., ґрунтується на апріорному припущенні, що за кожним із них стоїть одна-єдина “суть”, яку треба відкрити. А оскільки “суть” кожен розуміє по-своєму, дискусія стає безплідною.

Основна помилка такої методології полягає в тому, що вона припускає, ніби етноси й нації як об’єкти дані нам так само, як у чуттєвому досвіді нам дані, скажімо, дерева, будинки, люди. Вона нехтує тим, що слова “етнос” та “нація” позначають поняття-ідеї, або інакше – концепти. Щодо цього дуже влучно висловився неомарксист Е.Хобсбаум, порівнюючи націоналізм із хмарою, якою Гамлет дражнив Полонія: адже за бажання в ній можна побачити верблюда, кита, хоча насправді вона не є ні тим, ні іншим. Розгорнувши метафору, бачимо, що націоналізм, подібно до хмар, змінний, і в ХХ ст. він уже не той, що був наприкінці ХVІІІ ст. Націоналізм такий же оманливий, він претендує на древність і органічність, хоча був свідомо “сконструйований” близько двох століть тому [10, 56].

Варто зазначити, що національними питаннями цікавились передусім елітарні прошарки поневолених народів, намагаючись теоретично обґрунтувати свої претензії на націю. Природно, що перші теоретики націостановлення походили саме з недержавних народів, до яких, безперечно, належать і українці. У нас такими посередниками були М.Міхновський, М.Грушевський, В.Липинський, С.Томашівський, В.Кучабський, Б.Крупницький, Д.Донцов та ін., що обстоювали два основні підходи до розуміння суті даного феномена: консервативний та радикально-націоналістичний.

Консерватори визначали поняття “нація” з веберівських позицій, вважаючи, що без держави немає нації, а лише народ у його етнічному розумінні. Коли йшлося про встановлення етнічної приналежності, вони віддавали перевагу державно-політичному аспекту мислення над етнографічним. Більше того, консерватори “були впевнені, що мати окрему мову, своєрідну культуру, колективно проживати на певній території – це ще не означає бути нацією” [4, 25].

Нацією, на їхню думку, стає лише та спільнота, яка має державу, при цьому суттєвим вважався момент необхідності “реалізації хотіння бути нацією, а не тільки існування “етнічної маси, яка себе усвідомлює як таку”. Так, наприклад, засновник та ідеолог українського консерватизму В.Липинський доводив, що сконсолідувати українську націю можна тільки на базі “територіального патріотизму”, не надаючи уваги етнічному походженню і навіть соціально-культурній свідомості, що консолідація нації відбувається на основі певної ідеї, спрямованої на створення власної держави, громадянами якої мають бути всі жителі України, незважаючи на їхнє етнічне походження, мову, культуру, віросповідання [4, 27]. Отже, консерватори ототожнюють національну та державницьку ідеї, згідно з ними, етнос перетворюється на націю лише через створення власної держави.

Волонтаристські емотивні засади національного радикалізму, представленого творчістю Д.Донцова, безперечно, сприяли консолідації нації на початку ХХ ст. Проте з теоретичного боку

вони були мало перспективними. Адже нація, згідно з ними, є біологічним утворенням і фактично ототожнюється з поняттям “етнос”, в основі – єдність крові, походження, генофонду. Як організм, підпорядкований національному духові, нація має свої ознаки: територію, державу, традиції, культуру, волю до життя та експансії.

Безперечно, не всі думки, висловлені представниками українського націоналізму на початку ХХ ст., могли витримати випробування часом. Проте вони могли лягти в основу дальших теоретичних роздумів, відтак привернути увагу Заходу. Однак з приходом радянської влади в Україну націоналістичні теоретизування, започатковані вищезгаданими дослідниками, було заборонено, а самі наукові доробки, здійснені в еміграції, стали мало доступними. Дослідження націотворчих проблем вважалося небажаним і непотрібним, адже суспільну свідомість цілком заповнила комуністична ідеологія, що по-своєму тлумачила національні питання. Усі наукові дослідження радянського періоду оперували класичним, “марксистсько-ленінським” (сталінським) визначенням нації, даним у праці “Марксизм і національне питання”. Сталін, насправді, докладно виклав і теоретично обґрунтував вироблену Ленінінм програму РСДРП щодо національного питання: “... нація є стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільної мови, території, економічного життя і психічного складу, який виявляється у спільності культури” [8, 10].

У 60-ті роки поширилась (запозичена у “Проекті комуністичного символу віри” Ф.Енгельса) ідея злиття націй у нову історичну спільноту – радянський народ, яка утворилася внаслідок соціалістичних перетворень і спрямована на збереження трудящих усіх класів і верств, націй і народностей, має спільну батьківщину – СРСР, спільну територію, спільну, на основі громадської власності, економіку, спільну за соціалістичним змістом і різноманітну за національними особливостями культуру, національні мови та мову міжнародного спілкування, федеративну загальнонародну державу і спільну мету – побудову комунізму [2, 49]. Суттєво, що розробка концепції “нової історичної спільноти” сприяла формуванню ідеї так званої політичної нації, при чому сам термін “нація” мав вийти з ужитку, а замість нього почали вживати політично нейтральний “народ”, “радянський народ”, тотожний визначенню “політична нація”. Аналізуючи сталінське визначення нації, російський учений м.Позняков зазначає, що воно не розкриває усієї складності виникнення й розвитку націй, недостатньо мірою відображає їх соціальний зміст і соціальну функцію. Більше того, Сталін намагається пояснити такий складний феномен, як нація, через просте перелічування деяких її ознак, сума яких начебто мала дати повне уявлення про націю. Однак сьогодні простий сумарний підхід, характерний початковому стану розвитку суспільних наук, вже змінився системним, інтегральним, в основі якого лежить не лише дослідження окремих особливостей явища, а, насамперед, виявлення його сутності та внутрішньої логіки.

Безперечно, такі зауваження досить слушні. Адже під сталінське визначення нації цілком підпадають і такі людські спільноти, як плем'я, народність, етнос, що також є стійкими історичними утвореннями і мають у своїй основі спільність економічного життя, мови, території, культури, свідомості. Проте, критикуючи марксистське тлумачення нації, не слід забувати, що всі його положення сягають своїм корінням “етнічної” або “етнологічної” теорії нації, для якої характерно поєднувати суб’єктивні та об’єктивні моменти в контексті спільності економічного життя.

Першу спробу систематизувати об’єктивні чинники у формуванні нації зробив італійський націолог С. Манчіні, на думку якого зовнішніми ознаками нації є: 1) спільна територія; 2) спільне походження; 3) спільна мова; 4) спільні звичаї й побут; 5) спільні переживання і спільна історична минувшина і, зрештою, 6) спільне законодавство та спільна релігія.

Проте С.Манчіні мусив визнати, що згаданих об’єктивних ознак ще не вистачає для утворення нації. Адже вони не тільки окремо, а й усі разом є немовби мертва матерія, в яку ще не внесено подих життя. Тим подихом, що оживляє націю, є національна свідомість, а почуття, яке вона витворює із самої себе, дає їй змогу утримуватись зовні і виявляти в собі внутрішньо. Однак це не зовсім правильно, адже відповідно до наведених атомістичних концепцій, нація постає виключно як збірна назва для людей, що відрізняються від інших наведеними прикметами [9, 15].

Принципово іншу точку зору щодо визначення поняття “нація” обстоює Е.Ренан. Він твердить, що “територія, як і раса, не витворює націю. Земля дає субстрат, поле для боротьби й праці; людина дає душу. Людина є проявом того священного явища, яке зветь народом. Для цього географії не вистачає. Нація – це духовний принцип, результат глибоких комплікацій історії, духовна родина, а не група, яка визначається формою поверхні. Нація – це душа, духовний принцип. З двох речей, які є, властиво, однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна в минулому, друга в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом, бажання користуватися спільним і надалі неподільним спадком” [5, 118]. За Е.Ренаном, нація, як і особи, – це результат довгих зусиль, жертв і самовідречень. Культ предків – найвідповідальніший з усіх; предки зробили нас такими, якими ми є тепер. Героїчне минуле, великі люди, слава (але справедлива) – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея. Мати спільну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснювати разом великі вчинки, бажати їх у майбутньому – ось головні умови для того, щоб бути народом. Більше того, сьогодні вже не викликає сумніву, що утворенню сучасних націй сприяла не кровна спорідненість, не спільність мови. Адже не кров і мова є основою національної держави, а навпаки, саме остання і згладжує первинну відмінність кровних прошарків. Кожна мовна єдність, яка охоплює певну область, майже завжди буває результатом передуючої політичної єдності.

Отже, нам не лишається нічого іншого, як визнати, що головною перепорою розвитку ідеї нації виступає не відсутність об'єктивних факторів її розвитку, а неправильне їх розуміння. Адже таємниця розвитку нації лежить у сподіваннях, планах і прагненнях, одним словом – у політиці, не в сторонніх сферах – біології чи географії – кожен з об'єктивних чинників починає набирати певного значення лише у взаємодії з іншими, передусім суб'єктивними, складниками.

Наблизитись до розуміння суті поняття “нація”, підкресливши багатогранність самого феномена, дає змогу також дослідження проблеми визначення місця, часу та основних причин виникнення нації, навколо яких тривали гострі дискусії, зумовлені різними методологічними підходами. Адже тоді, коли на вітчизняних теренах панувало марксистське визначення поняття “нація”, на Заході сформувалася низка концепцій (Е.Гелнера, Б.Андерсона, К.Верди, Е.Хобсбаума, Н.Глезера, М.Хроха та ін.) та досить авторитетних підходів до аналізу феномена націй, серед яких одним із перших оформився примордіалізм, започаткований роботою Е.Шилза “Примордіалістські, особисті, релігійні та громадські зв'язки”. Його розвивали К.Гіртц та П. ван ден Берг, які розглядали націю як “природну” спільноту, що виникла в “донаціоналістичну” епоху на основі біологічної спорідненості біологічних істот у боротьбі за виживання. Зважаючи на те, що “кровна спорідненість” може бути основою для націоналізму, расизму та етноцентризму, дослідники доводять висновку, що в націоналізмі й “націях” немає нічого специфічно нового, це – лише особливий різновид функціонування й вияву найдавніших форм міжособистісних стосунків. Близькими до примордіалістських є концепції під назвою “переніалізму” (слово означає – постійний, вічний, давній). Його представники Дж.Фішмен та В.Коннор наполягали на ідеї “природності” націй, вважаючи їх, скоріше, явищем історичним, соціальним, ніж природним, більше того – ідентичним щодо інших історичних спільнот. Визнаючи, що націоналізм як політичний рух та ідеологія належить до модерної доби, переніалісти стверджують, що нації – це осучаснені версії праісторичних етнічних спільнот чи колективних культурних ідентичностей, які існували разом з етнічними спільнотами в усі епохи людської історії. Спільноти, які ми нині називаємо “націями”, існували з давніх давен, і те, що відповідні терміни виникли лише в модерну епоху, не заперечує “античності” явищ, які їм відповідають.

Як бачимо, примордіалізм пропонує нам картину, в якій почуття існують як “даність”, вони не піддаються соціальному моделюванню, аналізові чи змінам, а домінують над нами. Проте австрійський дослідник П.Джеймс вбачає у цій ключовій позиції основний недолік даного підходу, невід'ємною частиною якого виступають есенціалізм, ідеалізм, функціоналізм (останній стосується здебільшого функціонального пояснення основних потреб людської природи, зокрема потреби належати до спільноти). Позбавитися цих недоліків можна, лише розглядаючи історію людства як дискретний процес і, відповідно, аналізуючи націю як феномен, характерний лише для модерного чи постмодерного часу.

Визнаючи загалом критику примордіалістських версій націоналізму слушною, водночас зазначимо, що деякі з наведених висновків є надто радикальними. Адже примордіалісти висувують цілу низку переконливих аргументів на користь своєї позиції, серед яких безперечним є те, що, по-перше, у будь-якому суспільстві (модерному чи архаїчному) людина з дитинства відчуває духовний зв'язок із членами своєї етнічної, культурної чи мовної спільноти, зв'язок, що має для неї велике емотивне значення, лишається з нею протягом усього її життя, незалежно від того, усвідомлений він чи ні; по-друге, цей зв'язок (чи ціла система зв'язків) певною мірою може бути основою для створення суспільних чи політичних угруповань. Навіть у тому разі, коли такого роду зв'язки не мають великого значення у повсякденному житті людини, їх вплив на підсвідомому рівні може бути досить великим.

Загалом, незважаючи на конструктивні моменти примордіалізму та переніалізму, все ж не може йтися про нації в усі історичні періоди. Адже, як зауважує український дослідник

В.Старосольський, нація у стародавньому світі могла ототожнюватись лише з елітарними прошарками населення, тимчасом як сучасна нація є реакцією на певні події (Французька революція), тобто масовим феноменом; вона постає результатом зміни світоглядних орієнтацій суспільства, для якого кровний та династичний принципи вже не достатні [9, 69].

Реакцією на примордіалізм та переніалізм є модерністський підхід у дослідженні проблеми визначення та походження націй, обстоюваний такими відомими вченими, як Г.Кон, Е.Гелнер, Б.Андерсон, Е.Хобсбаум, К.Дойч та ін., які переконані, що в індустріальну епоху відбувся радикальний розрив у людській історії, і лише в цей період може йтися про існування націй “сконструйованих”, “вигаданих” чи “винайдених”. Зауважимо, що модерністська школа об'єднує досить різні концепції. Наведемо далі їх загальні положення.

1. Нація є продуктом модерної епохи, наслідком виникнення, розвитку та дії таких модерних явищ, як капіталізм, промислова революція, бюрократична держава, секуляризація суспільної свідомості тощо. Модерна епоха – це епоха націоналізму. Домодерні цивілізації не знали організації людських спільнот за національним принципом. Наявність нації засвідчує модерність відповідної спільноти.

2. Твердження націоналістичних мислителів про “природність” та органічну історичну зумовленість націй здебільшого відкидається. Виникнення націй і націоналізму – не фатальна закономірність (як вважають націоналістичні мислителі), а значною мірою випадковість, наслідок збігу цілої низки суб'єктивних та об'єктивних чинників, причому суб'єктивні переважають.

3. Початковий період виникнення націй та націоналізму припадає на другу половину XVIII ст. Хронологічні рамки його можуть змінюватись залежно від конкретно-історичних обставин, проте основна ідея зрозуміла – йдеться передусім про модерну добу, обличчя якої визначили Промислова

й Французька революції. Усе, що нагадує нації й націоналізм модерної доби та виникло у попередні часи, належить до сфери формальних аналогій, випадковостей або ж винятків.

4. Усі модерністські версії мають європоцентричну спрямованість. Модерністські процеси та еволюція націй і націоналізму починалися у Європі й поширилися в усьому світі. Європейська модель нації стала взірцем для наслідування й відтворювалася в різних варіантах у всьому світі. Аналізуючи модерністські концепції, варто зауважити, що, по-перше, всі вони пов'язують виникнення націй зі зміною соціальної структури суспільства, яка зумовлює зміни суспільного світогляду, по-друге, – нація, як суспільний феномен не випадкове явище, а закономірний результат зміни соціально-світоглядних орієнтацій суспільства, зумовлених еволюцією його соціальної структури.

Модерністські ідеї тривалий час домінують у суспільній свідомості. Однак абсолювати їх не варто. Адже навіть на основі лише логічних принципів виникає суто формальне припущення, що націотворення, побудова таких складних суспільних зв'язків розпочалось “не з нуля”. Водночас зрозуміло, що не всі донаціональні спільноти перетворились у нації. Наведені зауваження показують складність, багатогранність та односторонність наведених підходів у вирішенні націотворчих проблем. Останню прагне подолати компромісний варіант наведених концепцій, запропонована Е.Смітом, П.Брасом, Дж.Амстронгом.

Намагаючись об'єднати примордіалістську та модерністську версії націогенези, Е.Сміт твердить, що нація є продовженням суспільних зв'язків, які існували в більш ранні історичні періоди. Вчений не заперечує націотворчого значення об'єктивних чинників, проте вважає, що вони дуже мало що кажуть про визначальні риси етнічної спільності. Більш продуктивним буде звернення до “суб'єктивних” моментів людської взаємодії. Лишаючи осторонь ефемерні тимчасові явища – почуття, волю, Е.Сміт зосереджується на більш постійних, які зосереджені в мистецтві, мові, нації, юридичних кодах та ін., тобто мова йде про символи, міфи, пам'ять, цінності, адже, за Смітом, нація – це, насамперед, населення, яке має спільне ім'я, володіє історичною територією, спільними міфами й історичною пам'яттю, спільною економікою, культурою і надає загальні права та обов'язки для своїх членів. Якщо етносу достатньо бути асоційованим з територією, тобто пов'язувати своє походження з певною місцевістю, берегти згадку про неї, то нація повинна володіти компактною територією і мати повний контроль над нею. Членів нації пов'язують і спільні юридичні інститути.

Згідно з концепцією Е.Сміта, нація не може створюватись з нічого: її існування потребує доступного культурного матеріалу, яким мобілізоване минуле, спільний історичний багаж. Зважаючи на сказане, зазначимо, що формування сучасних націй можна зрозуміти лише в контексті значно тривалішого процесу етнічної еволюції, яка в домодерний період, внаслідок низької мобільності “нижчих верств” населення, була справою еліти. Зауважимо, що на певних рівнях суспільного розвитку (розвинена структура зайнятості) націотворення може відбуватися знизу вгору, внаслідок продукування нижчими верствами населення власних еліт, коли основа лінгвістичних та етнографічних аргументів формується в етнічну ідентичність.

Підбиваючи підсумки наведених концепцій, доходимо висновку, що велика різноманітність концепцій націй викликана насамперед складністю самого феномена. Кожна з них має своє раціональне зерно, адже відображає або регіональний тип націогенези, або її абстрактний конструкт, або є одним із аспектів такого багатогранного явища. Загалом, проаналізувавши дані теорії, бачимо, по-перше, що: нації утворюються не з “нуля”, а на основі етнічних спільнот, реальних чи “конструйованих”, “винайдених” та ін.; по-друге, етногенеза пов'язана з націогенезою через певні елементи культурної тяглості (символи, міфи, традиції); по-третє, ці елементи культурної тяглості якісно змінюються, особливо в період націотворення, коли вони набувають інструментального значення; по-четверте, процес трансформації етногенези в націогенезу відбувається в період зміни суспільної структури суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

Бочковський О. Вступ до націології. – К., 1998.

Касьянов Г. Теорії націй та націоналізму. – К., 1999.

Майнеке Ф. Загальний погляд на націю, національну державу та космополітизм // Націоналізм. Антологія. – К., 2000.

Онищенко І. Етно- та націогенезис в Україні (Етнополітологічний аналіз). – К., 1997.

Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм. Антологія.

Рудницький С. До основ нашого націоналізму. – Відень; Прага, 1923.

Симон-Симонович К. Поняття нації: спроба теоретичного прояснення // Націоналізм. Антологія.

Сталин И.В. Марксизм и национальный вопрос. Национальный вопрос и ленинизм. – М., 1955.

Старосольський В.Й. Теорії нації. – Нью-Йорк; Київ, 1998.

Хаванова О.В. Эрик Хобсбаум: два века европейского национализма. Что дальше? // Нация и национализм. – М., 1999.

